

RECEPTION OF THE RENAISSANCE IN GEORGIAN LITERATURE
(REVAZ SIRADZE "FOR THE PROBLEM OF GEORGIAN RENAISSANCE CULTURE")

რენესანსის რეცეფცია ქართულ ლიტერატურაში
(რევაზ სირაძე „ქართული რენესანსული კულტურის პრობლემისათვის“)

Marine Tsertsvadze

Doctor of Philology, Professor of Gori State University,
Gori, Chavchavadze st., #53, 1400, Georgia,
+995577251218, tsertsvadzemarina@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8142-3771>

Abstract. The paper discusses the issue of how scholar Revaz Siradze interprets the reception of the Renaissance in Georgian literature, because the understanding of the Renaissance in Georgian literature (and not only in Georgian literature) is often equated with restoration-rebirth of the fallen. The word - Recepto is the transfer of social-cultural forms that emerged in another country and era by a given society (in this case - Georgian) and bringing them into compliance with their own requirements.

To clarify this point, we looked for the definition of renaissance and reception in foreign word dictionaries and textbooks of literary theory.

Keywords: Renaissance, reception, scientist, Middle Ages, Georgian literature, antique. Humanism

მარინე ცერცვაძე

ფილოლოგიის დოქტორი,
გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი,
ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., No53, 1400, საქართველო,
+995577251218, tsertsvadzemarina@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8142-3771>

აბსტრაქტი. ნაშრომში განხილულია საკითხი, თუ როგორ განმარტავს რენესანსის რეცეფციას ქართულ ლიტერატურაში მეცნიერი-რევაზ სირაძე, რამეთუ რენესანსის გაგება ქართულ ლიტერატურაში (და არა მარტო ქართულ ლიტერატურაში), ხშირად გაიგივებულია დაცემულის აღდგენა-აღორძინებად. სიტყვა - Recepto სხვა ქვეყანაში და ეპოქაში აღმოცენებული სოციალურ - კულტურული ფორმების მოცემული საზოგადოების (ამ შემთხვევაში - ქართული) მიერ გადმოღება და საკუთარ მოთხოვნებთან შესაბამისობაში მოყვანაა.

ამ მოსაზრების დასაზუსტებლად, რენესანსის და რეცეფციის განმარტება მოვიძიეთ უცხო სიტყვათა ლექსიკონებში და ლიტერატურის თეორიის სახელმძღვანელოებში.

საკვანძო სიტყვები: რენესანსი, რეცეფცია, მეცნიერი, შუა საუკუნეები, ქართული ლიტერატურა, ანტიკური. ჰუმანიზმი.

შესავალი. რენესანსის გაგება ქართულ ლიტერატურაში (და არა მარტო ქართულ ლიტერატურაში), ხშირად გაიგივებულია დაცემულის აღდგენა-აღორძინებად. ამ მოსაზრების დასაზუსტებლად, სანამ საკითხს ჩავუღრმავებთ, ვნახოთ რენესანსის განმარტება უცხო სიტყვათა ლექსიკონში და ლიტერატურის თეორიის სახელმძღვანელოში, და რადგანაც სიტყვა - Recepto სხვა ქვეყანაში და ეპოქაში აღმოცენებული სოციალურ - კულტურული ფორმების მოცემული საზოგადოების (ამ შემთხვევაში - ქართული) მიერ გადმოღება და საკუთარ მოთხოვნებთან შესაბამისობაში მოყვანა, ვნახოთ, როგორ განმარტავს რენესანსის რეცეფციას ქართულ ლიტერატურაში მეცნიერი - რევაზ სირაძე.

მეთოდები. ნაშრომზე მუშაობისას გამოყენებულია კომპარატივისტული მეთოდი, შედარებით-ტიპოლოგიური, კრიტიკული ანალიზისა და სინთეზის მეთოდები.

შედეგები და მსჯელობა. საკითხის სრულყოფისათვის, რადგანაც ლექსიკონებზეც ვსაუბრობთ, უნდა გავითვალისწინოთ ბიჭი (სოლომონ) თეხელიშვილის შეხედულება, რომელიც მის მიერ შედგენილი უცხო სიტყვათა ლექსიკონის წინასიტყვაობაში დაწერა: „მოდრავ და ბუნებისმიერ დინამიკაში არ არსებობს აბსოლუტური სრულყოფილება, ის, რაც მზარდია, ყოველ წუთს მსწრაფველია სიახლისა და სრულყოფილებისაკენ, ასევეა ლექსიკონებიც, მაგრამ ყოველი ლექსიკონი უნდა პასუხობდეს თანადროულობას, გააჩნდეს ხიდის ფუნქცია წარსულსა და აწმყოს შორის“ (თეხელიშვილი, 2005, გვ. 3). ამ კუთხით, მის ლექსიკონში, რომელიც ნამდვილად პასუხობს თანადროულობას, რენესანსის განმარტებაში არის ის დაზუსტება, რომელიც სხვა ქართულ უცხო სიტყვათა ლექსიკონებში არ გვხვდება: განმარტავს რა რენესანსს, როგორც ანტიკური კულტურის კვლავ აღორძინებად, გვამცნობს, რომ ევროპის მოწინავე ქვეყნებში ეს პროცესი თუ XIV - XV ს.ს.-ში იწყება, ქართული რენესანსი წინ უსწრებს ევროპულს და იწყება XII საუკუნეში.

სოციალისტური რეალიზმის გავლენა ემჩნევა მიხეილ ჭაბაშვილის უცხო სიტყვათა ლექსიკონში მითითებულ რენესანსის განმარტებას, რომელიც გვამცნობს, რომ რენესანსი, ევროპის რიგ ქვეყნებში (პირველად იტალიაში), XIV - XV ს.ს.-ში აღმოცენდა და ეს იყო კულტურული და იდეოლოგიური განვითარების პერიოდი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია კაპიტალისტური ურთიერთობების ჩასახვა და მეცნიერების და ხელოვნების აყვავება.

რუსულ ენაზე, 1985 წელს გამოცემული უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, უფრო ღრმად შედის ასეთ შეფასებაში და მკითხველს ამცნობს, რომ აღორძინების ეპოქა ეს არის პოლიტიკური და კულტურული მოძრაობა, რომელიც დაიწყო იტალიაში XIV ს.ში, ხოლო ევროპის ქვეყნებში XV-XVI საუკუნეებში, რომელიც აირეკლავდა განვითარებული ბურჟუაზიის ინტერესებს, უპირისპირდებოდა უმაღლეს კათოლიკურ მსოფლმხედველობას, ასევე შუა საუკუნეების ვიწრო, სქოლასტიკურ მეცნიერებას, ამავე დროს, ჩამოთვლილია ყველა ის დამახასიათებელი, რომელიც მიუძღვის რენესანსს რეალური ხელოვნების შესანიშნავი სახეების შექმნაში და სხვ.

ამ საკითხზე საუბარს აღარ გავაგრძელებთ, რადგან ეს არ არის ნაშრომის თემა, ჩვენთვის აქედან საინტერესოა ის განმარტება, რომ ქართული რენესანსი წინ უსწრებს ევროპულ რენესანსს.

მ. მირესაშვილის და ნ. გაფრინდაშვილის „ლიტერატურისმცოდნეობის საფუძვლებში“ გვხვდება განმარტება „აღმოსავლური რენესანსი“, რომლის მოშველიებისას, ისინი ეყრდნობიან შალვა ნუცუბიძის გამოკვლევას „რუსთაველი და აღმოსავლური რენესანსი“, სადც მეცნიერი კი ამტკიცებს, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ და მასში გადმოცემული მსოფლმხედველობა თუ აზროვნება რენესანსის ეპოქით აიხსნება, უდავოდ შოთა რუსთაველი რენესანსის წარმომადგენელია, თუმცა განსხვავებული ევროპული

რენესანსისგან, ამიტომაც შემოიტანა მეცნიერმა გამოთქმა „აღმოსავლური რენესანსი“, რაც მსოფლიო კულტურის კვლევაში მნიშვნელოვანი მოვლენაა, თუმცა ის, არის თუ არა შოთა რუსთველი რენესანსის წარმომადგენელი, დღესაც სადაოა, რადგან ელგუჯა ხინთიბიძე პოემას მიიჩნევს გვიანი შუასაუკუნეების კულტურის ნიმუშად. მისი ფუნდამენტური ნაშრომი „ვეფხისტყაოსნის იდეურ-მსოფლმხედველობითი სამყარო“, რომელიც 860 გვერდს მოიცავს, სრულად გადმოგვცემს მეცნიერის აზრს ამ შედეგის შესახებ. წიგნში ცალკე თავადაა გამოყოფილი საკითხი - „ვეფხისტყაოსანი“, შუასაუკუნეობრივისა და რენესანსულის ჰარმონია“.. ელგუჯა ხინთიბიძე ავითარებს აზრს, რომ ყოველი ნაწარმოები და ყველა პოეტი შეიძლება იყოს აღქმული სხვადასხვა კუთხიდან, თუმცა ისინი მაინც გადმოგვცემენ თავის ეპოქას, თითოეულის მსჯელობა საკუთარ პოზიციას აფიქსირებს და საკუთარი სტილის, საკუთარი შესაძლებლობის ძიებაშია, ხშირად პოულობს კიდევცო, ამდენად, ის იმ ეპოქას, რომელშიც მოღვაწეობს, თავისებურად აღიქვამს და გადმოგვცემს, მის მიერ შექმნილი მხატვრული სახე შეძლებს თავის ეპოქას გასცდეს-კიდევცო..... ნაშრომს არ გააჩნია პრეტენზია ამ წიგნის დაწვრილებით განხილვისა; ჩვენ დავინტერესდებით მხოლოდ მეცნიერის მოსაზრებით რენესანსის რეცეფციისა ქართულ ლიტერატურაში, რომელსაც განვიხილავთ ნაშრომის მეორე წერილში.

პირველ წერილში კი განხილული იქნება ამ საკითხებში არანაკლებ ავტორიტეტული მეცნიერის, - რევაზ სირაძის წერილი - „ქართული რენესანსული კულტურის პრობლემისათვის“, სადც, მეცნიერი აფიქსირებს განსხვავებულ აზრს იმის შესახებ, როგორია რენესანსის რეცეფცია ქართულ ლიტერატურაში.

რევაზ სირაძე, ნაშრომში, „ქართული რენესანსული კულტურის პრობლემისათვის“, რომელიც შევიდა 2021 წელს გამოცემულ კრებულში - „ფიქრი, რომელიც მნიშვნელობს“, მიიჩნევს, რომ ეს საკითხი ქართულ მწერლობაში პრობლემურია; განიხილავს რა ქართული რენესანსული კულტურის პრობლემებს, აღნიშნავს, რომ ეს იყო ძალიან რთული, და ამავე დროს, ძალიან საინტერესო ეპოქა კაცობრიობის ისტორიაში. მას თან ახლდა წარსულისა და სიახლის უჩვეულო შეერთება. ბევრი რამის უარყოფა, რაც არც თუ იშვიათად, აღიქმებოდა, როგორც მხოლოდ დაპირისპირება, უარყოფა ძველისა: „ეს უფრო უამრავ სულიერ ფასეულობათა მიღება-აღების ეპოქაა, როცა ყველაფრით ინტერესდებიან და ყველაფერს ყურს უგდებენ, რაგინდ უცხოც არ უნდა იყოს იგი“ (სირაძე, 2021, გვ. 355) და დაასკვნის, რომ კი იყო უარყოფა, მაგრამ უარყოფა რისი? აღორძინება რისი? ეს არის ორი ძირითადი შეკითხვა, რომელსაც პასუხი უნდა გაეცეს, მაგრამ რადგანაც, როგორც მეცნიერი მიიჩნევს, ეს იყო ურთულესი, თავის თავში ჩაკეტილი ეპოქა-ო, რომელშიც გამოიკვეთა უდიდესი, როგორც საიდუმლოებანი, ასევე მათი დარღვევებიც. ამიტომაც ძნელია მისი შეფასება და კითხვებზე პასუხის გაცემა.

მსჯელობის პროცესში რ. სირაძე აყალიბებს რენესანსის ნიშნებს: ანტიკის აღორძინება, სამყაროს და ადამიანის აღმოჩენა და, ამავე დროს დიდი ეპოქის სრულად აღქმისათვის ჰუმანიზმი, თუმცა მიიჩნევს, რომ ეს არ არის ყველაფერი, რადგან ბევრი რამ რჩება ამის მიღმა და ამ ეპოქის სრულად აღქმისათვის დიალოგს ირჩევს. აღსანიშნავია, რომ ამ დროის ადამიანისათვის შეუძლებელია ეპოქის სახის ამოწურვა, და რა თქმა უნდა, ქართული რენესანსის დახასიათებისას მოვიშველიებთ „ვეფხისტყაოსანს“, რომელიც საუკეთესო მაგალითია ამ აზრის განსამტკიცებლად. რეზო სირაძე აღნიშნავს, რომ რაც არ უნდა უნივერსალური პიროვნება უნდა იყვეს ავთანდილი, ის მაინც არ არის სრულყოფილი რენესანსული გმირი, რადგან მას აკლია ის „სამიჯნურო გახელება“, რომელიც ზედმეტადაც ახასიათებს ტარიელს, ეს კი აღმოსავლური თუ დასავლური რენესანსის, რენესანსული მწერლობის ძირითადი მოტივია.

რეზო სირაძე ინტერესდება შემდეგი საკითხით, რომელიც შეიძლება ნაფიქრია, მაგრამ არავის ასეთი კითხვა არ დაუსვამს, თუ როდის უნდა შევაფასოთ პოემის გმირები - პოემის დასწყისში, თუ პოემის დასასრულს., როდის უნდა შევაფასოთ მათი ნამდვილი

სახე, ისინი ხომ სულ სხვა სახით წარმოგვიდგებიან, იქნება ეს ნესტან დარეჯანი, ტარიელი თუ ავთანდილი. ეს კითხვა ნამდვილად საყურადღებოა: ავიღოთ თუნდაც ავთანდილი, რომელიც პოემის მეორე ნაწილში ბევრ უკადრის საქციელს ჩაიდენს.

ავტორი ხსნის რენესანსის ეპოქას, როგორც ერთ დრამას, რომლის ქვეტექსტი შემდეგია - მასში განხილულია კულტურის ისტორიის დიდი მოვლენები, მონაწილე მოქმედი პირები არიან როგორც ამ ეპოქაში მოღვაწე ხელოვანნი, მწერლები მხატვრები და სხვ. არიან ასევე ის პერსონაჟებიც, რომლებიც ამ მოღვაწეებმა შექმნეს. მას კი ამ დროის ქართული შედეგრი - „ვეფხისტყაოსანი“ და მისი ავტორი შოთა რუსთველი აინტერესებს, რომლის პერსონაჟი - ავთანდილი ვერ მოიცავს მთელ პოემას, თუნდაც იმიტომ, რომ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მას აკლია „სამიჯნურო გახელება“, რაც ასე აუცილებელია რენესანსული პერსონაჟისათვის. აღსანიშნავია, რომ ამავე დროს. არ შეიძლება საკითხის ასე ცალსახად შეფასება, რადგანაც რენესანსს ქმნიდნენ ისეთი ადამიანები, რომლებიც თვითონ იყვნენ უნივერსალური და იყვნენ ეპოქის პერსონაჟები, ავიღოთ ლეონარდო, რომელიც იყო ამ უნივერსალურობის მაგალითი: მხატვარიც, ინჟინერიც; მის შემოქმედებაში რენესანსული რომანტიზმი შეხამებულია რაციონალურ სიზუსტესთან და ღრმა ფსიქოლოგიზმთან. ამ ყველაფერს კარგად გვიჩვენებს მისი პერსონაჟების სამყოფი ფონის შექმნისას. რეზო სირამე, არკვევს რა რენესანსის რეცეფციას ქართულ ლიტერატურაში, აკეთებს დასკვნას, რომ საქართველოშიც და იტალიაშიც რენესანსული პიროვნებანი თავს არა ღვთის მონად, არამედ ღმერთის რაინდ-მსახურად მიიჩნევდნენ, ამით ძალიან ამაყოფიერდნენ. ეს ეამაყება შოთა რუსთველსაც და მის პერსონაჟ ავთანდილსაც. ამ დროს პეტრარკა წერდა, რომ ადამიანი მზად იყო გულში ჩაეკრა მთელი სამყარო და ეს გრძელდებოდა დიდხანს, სანამ შეეძლოთ ამ სულისკვეთების შენარჩუნება, თუნდაც დონ-კიხოტის იდეებით ეცხოვრათ. ავთანდილი არის სიკეთის მატარებელი რაინდი, რადგან ის მოყვასისთვის თავგადადებულია; მალე, დაიწყეს ამ რაინდობის დაცინვა, თუმცა დონ-კიხოტის დაცინვა ღიმილიანია, თანაგრძნობით და სიყვარულით სავსე, და მოხდა ის, რომ „იქ, სადაც განისვენებს დონ - კიხოტი, არის საფლავი რენესანსისა“ (სირამე, 2021, გვ. 357).

ამ დროის ადამიანის სამყაროს ცენტრად თავის მიჩნევაში ჩნდება ღმერთის დაკარგვის საფრთხე, რადგან მაშინდელ მხატვრულ ტილოებში ხდება შერწყმა ადამიანური და ღვთიური სილამაზისა. ჭირს გარჩევა ანტიკური მშვენიერების რენესანსულისგან. მეცნიერი სწორედ ამის შესახებ წერს: „რენესანსული სახეები პიროვნულ-ინდივიდუალურია, ეს პიროვნულ-ინდივიდუალური სახე კარგად ჩანს „ვეფხისტყაოსანშიც: ასეთებია ავთანდილი, ნესტან დარეჯანი და ფატმანიც. ამის მაგალითია ლეონარდოს მიერ შექმნილი იოანე ნათლისმცემლის სურათი, სადაც ის ზეაპყრობილი ხელით, მიგვითითებს სადღაც ზეცისკენ - იდუმალზე, რომელსაც ლეონარდომ, როგორც მისი ნახატებიდან კარგად ჩანს, ბოლოს მიაგნო. შევხედოთ ბიზანტიურ კომპოზიციას (მეექვსე საუკუნე), დავინახავთ, რომ მთელი სახე თვალეზადაა ქცეული, ეს არის სახე წმიდანის შარავანდით მოსილი დედოფლისა, მის სილამაზეს მისი ტანსაცმელი შწარმოადგენს. მეცნიერი აზრით, ამ მოზაიკას რენესანსულთან ის საერთო აქვს, რომ გამოსახულ სულიერებაში, რენესანსულში უფრო ჭარბობს, ვიდრე ქრისტიანულში.“ და „იქ, სადაც განისვენებს დონ - კიხოტი, არის საფლავი რენესანსისა“ (სირამე, 2021, გვ. 357).

ზემოთ ნათქვამის გათვალისწინების გარეშე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ რენესანსული კულტურა მთლიანად ანტიკურობის ანალოგიად არის მიჩნეული. ეს მოსაზრება რომ არასწორია, ამის დასადასტურებლად, რეზო სირამე ქართული რენესანსულ ლიტერატურის შედეგს მიიჩნევს, რადგან კარგად აცნობიერებს, რომ შუა საუკუნეები და ანტიკური ხელოვნება ერთად არის რენესანსი, შუა საუკუნეები კი უსამართლოდ იქნა მიჩნეული წყვილიადის სიმბოლოდ, სადაც უმეცრება სუფევდა.

ქართულ (და არა მარტო ქართულ, სომხურ, რუსულ) კულტურაში რენესანსის ასეთი განმარტება არასწორად იქნება გაგებული. სწორედ შუა საუკუნეებში მოღვაწეობდა შოთა რუსთველი. ის კარგად იყენებს ამ დროის ყველა მოძღვრებას და, გამოდის, რომ სწორედ „ვეფხისტყაოსანში“ ცხადად წარმოდგენილი შერწყმა რენესანსის და შუა საუკუნეებისა, შოთა რუსთველის მიერ. ის კარგად იცნობს აღმოსავლეთ-დასავლეთის მოძღვრებებს, ასევე ყველა ამ მოძღვრების მიმდევრად არის გამოცხადებული - ხან „დოგმატიკოსი ქრისტიანია“, ხან მაჰმადიანი; ხან არისტოტელეს მიმდევარია, ხან პლატონისა და რენესანსიც ხომ მრავალი მოძღვრების გაერთიანებაა. სწორედ ამას გამოხატავს რაფაელის სურათი „ათენის სკოლა“, სადაც არისტოტელესა და პლატონის გვერდით შუა საუკუნეების ცნობილი მოღვაწეებიც სხედან, ასევეა „ვეფხისტყაოსანშიც“, სადაც: „სხვადასხვა სიბრძნეა თავმოყრილი, თუმცა რენესანსის ეპოქამდე საქართველო ახლოს იყო სხვადასხვა მოძღვრებებთან, ბევრი რამ აითვისა მათგან, რისი კარგი მაგალითიც ქართული ენაა, რომელმაც ბევრი რამ კი შეითვისა სხვა ენებისგან, მაგრამ „საკუთარი სახე არ დაკარგა“ (სირამე, 2021, გვ. 362).

დასკვნა. რეზო სირამე, განიხილავს რა რენესანსის რეცეფციას ქართულ ლიტერატურაში, დაასკვნის. ამ დროს გაფართოვდა გაგება პოსტულატისა - მე და ჩვენ: ჩვენ ქართველები, ჩვენ ადამიანები, ჩვენ მთელი კაცობრიობა

სწორედ მთელ კაცობრიობას მოიცავს რუსთველის ჩვენ, „ჩვენ კაცთა მოგვცა სამყარო, გვაქვს უთვალავი ფერთა“.

ამ დროს შეირყა რწმენა და დაიწყო რენესანსის დრამატიზმი, რწმენა. ღმერთის შიში ექვმა შეცვალა და როგორც რეზო სირამე წერს და ამ ამღლებული და სიკეთით სავსე ხელოვნების გვერდით იშვაო ისეთი და იმდენი უმსგავსოება, რომ გაკვირვებას იწვევს

დასასრულს, შეიძლება დავსვათ კითხვა-ზედმეტმა თავისუფლებამ ხომ არ წარმოშვა ზედმეტი უკეთურებანი? სწორედ ამ დროს გაძლიერდა იმედი იმისა, რომ მშვენიერი იხსნიდა სამყაროს და არა ღმერთის ყოვლისშემძლეობა.

ბოლოს კი, ამ ფონზე „ქვეყანას ამშვენებენ გმირები, რომელთაც უნდა იხსნან ქვეყნიერების მშვენიერება და, თუ არ არსებობენ, ამგვარი გმირები, მაშინ ქვეყნიერების ხსნა არ ღირს“ (სირამე, 2021, გვ. 368).

გამოყენებული ლიტერატურა

გაფრინდაშვილი, ნ. & მირესაშვილი, მ. (2008). *ლიტერატურათმცოდნეობის საფუძვლები*. თბილისი.

თეზელიშვილი, ს. (2005). *უცხო სიტყვათა ლექსიკონი*. თბილისი.

სირამე, რ. (2021). *ფიქრი, რომელიც მნიშვნელობს*. თბილისი: არტანუჯი.

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. (1990). ერთტომეული. ნაკვეთი მეორე. თბილისი.

ჭილაია, ა. (1971). *ლიტერატურისმცოდნეობის ძირითადი ცნებები*. თბილისი: თსუ გამომცემლობა.

ხინთიბიძე, ე. (2009). „ვეფხისტყაოსნის“ *იდეურ მსოფლმხედველობრივი სამყარო*. თბილისი: ქართველოლოგი.

Словарь иностранных слов. (1985). Москва.

REFERENCES

gaprindashvili, n. & miresashvili, m. (2008). *lit'erat'uratmtsodneobis sapudzvlēbi [Basics of Literary Studies]*. Tbilisi.

- tezelishvili, s. (2005). *utskho sit'qvata leksik'oni* [Dictionary of foreign words]. Tbilisi.
- siradze, r. (2021). *pikri, romelits mnishvnelobs* [A thought that matters]. Tbilisi: Artanuji.
- kartuli enis ganmart'ebiti leksik'oni* [Explanatory dictionary of the Georgian language]. (1990). One volume. Second chapter. Tbilisi.
- ch'ilaia, a. (1971). *lit'erat'urismtsodneobis dziritadi tsnebebi* [Basic concepts of literary studies]. Tbilisi: Tbilisi State University Publishing House.
- khintibidze, e. (2009). „*vepkhist'qaosnis*“ *ideur msoplmkhedvelobrivi samqaro* [The ideological worldview of the "The Knight in Panter Skin"]. Tbilisi: Kartvelologi.
- Slovar' inostrannyh slov* [Dictionary of foreign words]. (1985). Moscow.